

יעקב שביט

בגן ההוא האלוהי היו כל הצמחים בעלי נפש חיה ובעלי תבונה, נושאים כפרי את המידות הטובות

תולדות סיפור גן עדן, המגוללות בקובץ המאמרים "גן בעדן מקדם", הן מסע מרתק בעולם טקסטואלי, שבו עוברים מוטיבים מתרבות לתרבות ומספרות לספרות ומותאמים לסביבה התרבותית החדשה

גן בעדן מקדם: מסורות גן עדן בישראל ובעמים, עורבת רחל אליאור, סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי במדעי היהדות / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 2010, 434 עמודים

אחד מסיפורי הבדיה שלו מספר רבה בר בר חנה (בבא בתרא עג"ע, ע"ב) שראה במדבר אווים ענקיים המיועדים לסעודתם של צדיקים בגן עדן לעתיד לבוא. דומה שהסיפור מתהל בתיאור גן עדן של מעלה (גן עדן העליון) כמקום שבו צדיקים יסי עדו את לבם בבשר שור הבר והלווייתן, אחרי שיהרגו זה את זה בקרב, וישתו מיין מיוחד, שנשמר לשם כך משעת בריאת העולם (במדבר רבה יג, ב). מותר לשער שהתיאורים של גן העדן השמימי נתפשו בעיני קור דאיהם בימי הביניים כלא יותר מ"סיפורי נפלאות", והם ירעו להבחין בין גן עדן הזה וגן עדן של מטה (גן העדן התחתון). בצדו היו מסורות אגדתיות אחרות, שהציעו דגם קונקרטי מפורט, ואף מפתה יותר של ארץ שפע, "ארץ חלב ודבש", שזכו לפיתוח סאטירי ו"חתגני" בספרות על אודות הארץ המיתולוגית Cockaogne, או Schlaraffenland.

האסופה "גן בעדן מקדם" היא מקבץ ראשון מסיגו בעברית של 22 בעקרים, העוסקים בהיבטים שונים של מיתוס גן עדן לענפיו, בעיקר במסורת היהודית, ובשי לל המשמעויות של הארכיטיפים, המיתוסים, הסמלים הכלולים בו, או נגזרים ממנו. המאמרים כוללים דיונים טקסטואליים ומבררים ומפרשים את מקורם ואת משמעותם של מוטיבים שונים, שהם חלק מסיפור המסגרת. אי אפשר, כמובן, לדון בכל אחד מן המאמרים בנפרד. אך בכללותם הם מלמדים כי סיפור גן עדן המקראי והתמות הכלולות בו, דווקא משום שהוא מספר בתמציתיות ויש בו פרימיות וסתירות, היה גן עדן לפריחת הרמיון היצרית.

המקרא (בראשית ב) לא מתאר את דמות הגן שה' נטע "בעדן מקדם", ומסתפק כאמירה עצמה בו "כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל". גם לא ברור אם בגן נמצא גם חלק מהבהמות, עוף השמים וחיות השרה, או שכל אלה רק נקראו לגן כדי שהאדם ייתן להם שמות, ואחר כך כולם, לבד מהנחש, עזבו אותו והתפזרו להם. בכל מקרה, זה גן עלי אדמות, שתחומו מוגדר. ואולם, לאחר שהאדם סולק ממנו אין לו חשיבות, והמקרא לא מספר אם המשך להתקיים אחרי שאדם וחווה גורשו ממנו, ומה עלה בגורלו בעת המבול.

לשאלה הזאת נדרשו בעלי האגדה כשביקשו להסיכיר מניין הביאה היונה את עלה הית לנח בתיבה. לפי גירסה אחת הביאה אותו מארץ־ישראל, שלא כוסתה במי המבול, ולפי גירסה אחרת – מגן עדן (ר"ב ביבי אמר: נפתחו לה שערין גן עדן והביאה אותו". בראשית רבה, נח, יא). לפי הרמב"ן, המים לא נכנסו לגן, כי "אולי היו שערין סגורים שלא יכנסו שם המים וכאשר קלו המים נפתחו" ("פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן", בראשית ח נח). "צאינה וראינה" מן המאה ה-16 חוזר על ההסבר הזה של הרמב"ן: "דלת הגן עדן היתה סגורה משך כל זמן המבול, כדי שמי המבול לא יכנס לגן עדן וכמו שהתחיל המים לרדת ולהיות פוחת והולך, נפתחו אז דלתי הגן עדן, והיונה עפה לשם ולקחה את העלה". להלכה, אם היו בעלי חיים בגן, הם היו מוגנים מן המבול, אבל מתברר שלא היו, והאילנות הם שנתרו כשהיו אחרי שמי המבול שככו (אפשר, כמובן, לתהות למה צריכה היתה היונה את העלה דווקא מעץ וית שגדל בגן בעדן).

במעט הפעמים שנוכר בכתובים אחרונים במקרא, הגן הוא דימוי לממלכה עשירה בכל טוב הארץ. כך מתאר הנביא יחזקאל את מלך צור "בעדן גן־אלוהים היית" (יחזקאל כה, יג), ואת מלך מצרים כמי שמוך על ארץ מופלאה, שבה "כל עץ בגן־אלוהים לא דמה אליו ביופיו. יפה עשיתי ברוב דליותי ויקנאוהו כל עצי־עדן אשר בגן האלוהים" (שם לא, ח"ט). הוא גם משל למה שתהפוך ארץ־ישראל לאחר הגאולה: "והארץ הנשמה תעבר, תחת אשר היתה שממה, לעיני כל עובר. ואמרו: הארץ הלזו הנשמה היתה כגן עדן" (שם לו, לד).

בחיבורים ברת־מקראיים הגן ממשיך להיתפש כמי קום קונקרטי, אך נסתר, וגם הרמב"ם כותב כך ואומר, שיש בו "רשן ושמן, מבחר הארץ. יש בו נהרות רבים ואילנות נושאי פירות, יגלה אותו השם יתברך לבני אדם לעתיד לבוא ויורה אותו הדרך להלוך אליו ויתענגו בו ואפשר שימצאו בו צמחים מופלאים עד מאד מועילים תועלת רבה" (הרמב"ם, פירושו המשניות, סנהדרין, י). זה תיאור דל מאוד של הגן הקמאי, וכדי לחזק את המעמד של גן עדן של מטה (גן עדן התחתון) כמטאפורה להווייה ארצית לא היה די בגן של אילנות ועצי פרי, אלא צריך היה להרחיב את התיאור. כך אכן

וואלי מכאן הגיע מוטיב החניטה ל"ספר אדם וחווה" האפוקריפי, שלפיו גופות אדם ובנו הבל נחנטו, כדי שבאחרית הימים יקים אותם האלוהים מקברם בקצה גן עדן; שם, מימג) ומגיעה אל משכנה הנצחי, בדרך כלל ברקיע, שתואר בצלמו ובדמותו של עמק הנילוס הפורה והידוק. זה מקום שיש בו תעלות מים וביצות גומא, ובני האדם אינם צריכים לעמול בו, כי את העבודה בשדות עושה יצור מאגי בשם שבתים.

אולי כדי להבדיל בין הגוף המצרי של העולם שלא־חר המוות (שהעניק כנראה השראה ל"שרות אליסיון" היווניים, ובוודאי לשמם), של העולם שאחרי המוות המצרי ובין גן עדן של ספר בראשית, כותב פילון האל־כסנדרוני, כי הגן שניטע בידי האלוהים "שונה לחלוטין מן הגנים אצלנו", שהם גנים שנועדו לענג, או לשמש מאכל לחיות השרה. "בגן ההוא האלוהי היו כל הצמחים בעלי נפש חיה ובעלי תבונה, נושאים כפרי את המידות הטובות" ("על בריאת העולם לפי משה", עמ' 153, תי־דגמה סוזן דניאל־נטף).

תרבויות המזרח הקרוב הקדום הכירו אפוא את רעיון גן עדן של מטה וגן עדן של מעלה כאחת. סיפור הבריאה השומרי הקדום "אנכי ונינח/ורסג" מתרחש בגן עדן של מטה קודם לבריאת האדם, והגן הוא עיר, דילמון שמה,

”

יש בו דשן ושמן, מבחר הארץ. יש בו נהרות רבים ואילנות נושאי פירות, יגלה אותו השם יתברך לבני אדם לעתיד לבוא ויורה אותו הדרך להלוך אליו ויתענגו בו ואפשר שימצאו בו צמחים מופלאים עד מאד מועילים תועלת רבה”

שהאל נתן לבת זוגו. בארץ דילמון "הטהורה והבתולה" אין טורפים ונטרפים, מחלות או זיקנה; ואולם, בת זוגו של האל אנכי, ונינסיכילה, מתלוננת שבלי מים מתוקים אין לעיר ערך, ולכן מביא אנכי מים מתוקים, שהופכים את העיר ל"ממגורה לחוף נמל", לעיר מסחר גדולה.

סיפור גן עדן המקראי שונה באופן מהותי מהסיפור הזה וגם מיתר סיפורי גן עדן המסופוטמיים, שמהם שאב כמה מוטיבים. גם אין דמיון בין הסיפור המקראי ובין "תור הזהב" ו"הארצות המאושרות" במסורת היוונית. שדות אליסיון, למשל, הם מקום שבו חיים בני אדם חיים "קלים מאוד ומפכים בנעימים, / סופות שלג שם אין, / ואין סתיו קר ואין מטר" (אוריסייה, ה: 546-545; תירגם שאול טשרניחובסקי).

בסיפור גן עדן הקונקרטי של מטה אפשר לראות ביטוי לניסיון להבין את מהות המעבר מן "המצב הטבעי" אל ה"תרבות", כמו גם את המחיר ששילם האדם על המעבר הזה. אב הכנסייה אוגוסטינוס, לדוגמה, ראה בגן עדן של מטה את המקום שבו התרחש המעבר של האדם ממקום של "אשר עילאי", של חיים בבריאות גוף מלאה ובשלמות הנפש, לעולם של חטא ומוות ("עיר האלוהים", XIV.10).

אחרי גירוש אדם וחווה לא מתרחש דבר בגן עדן של מטה. הוא נותר רק כ"זיכרון" וה"היסטוריה" – גם זו של חטא ומוות – קיימת ומתרחשת מחוצה לו. אילו לא התפתה האדם לנחש ולא גורש מהגן והוא וצאצאיו היו נשארים בו – לא היתה למין האנושי היסטוריה. הגן הוחזר אל ההיסטוריה בספרות האפוקריפית ("החיצונית"). לשם כך צריך היה להעתיק אותו ממקומו, להעלותו לשמים, ולהפוך אותו לגן עדן של מעלה, שאליו מגיעים

רק אחרי המוות, אך לבקר בו בחיזיון. בספרות היהודית האזוטריית של התקופה ההלניסטית, שנתחברה מהמאה השלישית לפני הספירה ואילך, גן עדן היה לחלק מן המבנה והמערך הרמיוני של היקום. אמנם בה נזכר גן עדן של מטה, אבל החידוש הגדול, לעניינו לפחות, שחוג מחבריה האלמונים הביא לעולם, אינו התיאור המדעי של מבנה הקוסמוס ושל הכוחות הפועלים בו ("חוקות השמים"), אלא בכך שהוא העתיק את גן עדן לרקיע, הפך אותו מארצי לשמימי, וגם למקום משכנם הנצחי של הצדיקים הבחורים. במלים אחרות, שלא כמו במסורת המצרית, גן עדן של האסכטולוגיה שמור לבי־חירים, המקבלים גמול על צדיקותם.

בספרות הזאת זכה גן עדן להמחשה מפורטת מפי "חכם", שהגיע אליו ב"מסע חיוני", אשר הוביל אותו לטבור הארץ, לארבע הדוחות, ובעיקר – לעולם שמי־עבר. ב"ספר חנוך הראשון" (לב) מראה המלאך רפאל לחנוך את הגן של מטה ואת עץ הדעת שממנו אכלו אדם וחווה, הנמצא בצפון, וב"ספר חנוך השני (ה: א־ט) הוא רואה בגן של מעלה, הנמצא ברקיע השלישי, "בין החלוף והאי־חלוף (בין העולם של מטה לעולם של מעלה), 'שני מעיינות יוצאים האחד שוטף רבש וחלב (והשני) שמן ויין... וכל המקום מבורך. ושלוש מאות

מלאכים מאירים מאוד והם שומרים לגן ובקול בלי הפוגות ובשירה יפה עוברים הם לה' כל הימים".

זה מקום ש"הוכן לצדיקים אשר נשאו כל הפגעים בחייהם מן המרעים לנפשיותם סרו ומן השקר את עיניהם הם בו ויעשו משפט צדק" (תירגם אברהם כהנא). גם כאן מדובר ביצירה מקורית, שהרמות ששיוותה לגן עדן של מעלה היתה יכולה לבוא לעולם רק כפועל יוצא מקב־לת הרעיון של חיים לאחר המוות, מצד אחד, ושל רעיון הגאולה האישית, השמורה לצדיקים, מצד אחר, כמו גם מתמונת האל המוקף צבא מלאכים. על כך שהרעיון הזה הפך לאמונה רווחת למידים, בין היתר, מהבטחת ישוע לאחר מן הפושעים שנצלבו אתו: "אמן. היום תהיה אתה אתי בגן עדן" (לוקס כג, 43). גם הקוראן יודע לספר כי בגן עדן יש נהרות של מים צלולים ו"נהרות של חלב אשר לעולם לא יחמיץ, ונהרות של יין ערב לחך השור־תים, ונהרות של רבש טהור. ומזומן להם כל פרי למינו, ומחילה מריבונם" (טורה 47; תירגם אורי רובינ). צריך אפוא לברר בין רעיון תחיית המתים ורעיון גן עדן של מעלה; בזה האחרון גן עדן אינו מושב זמני, עד תחיית המתים, ולכן צריך היה לתת לחיים נצחיים של לאחר המוות קונקרטיזציה.

דיוקן כזה של גן עדן שמימי כזה מופיע גם במי־דרשי האגדה של חז"ל ובמדרשי אגדה מאוחרים. כך, לדוגמה, ב"לקוט שמעוני לרבי שמעון הדרשן", בן המאה ה-13, משוכן "ספר גן עדן", המיוחס לאמורא ר' יהושע בן לוי, שלפיו: "ויש בגן עדן פ' רבוא אילנות בכל זויותיו. הקטן שבהן משוי מכל עצי בשמים. בכל זוית יש בו ס' רבוא של מלאכי השרת מזמרים בקול נעים, ועץ החיים באמצע, ונפו מכסה כל גן עדן ויש

בו ת"ק טעמים" ("ילקוט שמעוני", בראשית ב רמו כ). לא פליאה היא, כמדומה, שר' אליעזר אינו יכול שלא להקשות "שומע אני שברא הק' בגן עדן כל עץ מאכל וכל מיני מגדים אבל לא שמענו שברא לו חור פות של זהב ואבנים טובות ומרגליות". ואולם, הוא אינו תמה איך נהפך הגן מראשית הבריאה לגן הקיים מעבר למקום ולזמן; לגן שישבו בו חכמים מתחת חופה של (אבני) כוכבים ושל חמה ולבנה וביארו את התורה, או לתמוה מנין הגיעו אליו, למשל, שבעה בתים של צדיי-קים. מול ציור ההנאות החומריות וחי הבטלה של רדי גן עדן מציג הבבלי תמונה של עולם הבא, ש"אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא פרייה ורבייה ולא משא ומתן של קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבים ועטי רותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה" (כבלי, ברכות יז ע"א), ומדרש האגדה מימי הביניים מתאר חכמים (ולא צדיקים) היושבים ומבארים את התורה.

זה גם אינו גן עדן הפתוח לכל ההולכים לעולמם, אלא רק לנבחרים: לצדיקים, להרוגי מלכות, ולבסוף ל"חברת לומדי תורה". במסורת היהודית, "חיי גן עדן" הם "גאולה" אישית, אבל היא מתממשת בחברותא; אין בו, כמובן, לא יהודים, ובדרך כלל לא נזכרות נשים, שהרי חווה הפכה את האדמה לארורה בעבור צאצאי אדם. אל גן עדן של מעלה באים צאצאיהם של אבות המין האנושי, אלה שגורשו ממנו בשל הטאם; והם באים אליו משום שאבותיהם התפתו לנחש, אכלו מעץ הרעת, ולמדו להבחין בין טוב ורע. כן, גן עדן של מעלה, המי-קום שבו אדם מקבל גמול על מעשיו בעולם הזה, אינו מקום שבו האדם יחזור למצבו בזמן הקמאי של היעדר תודעה ומודעות. אדרבא, יסודות חשובים של התרבות, כמו לימוד תורה, מתקיימים בו.

יש להבחין בין הנסיבות והמהלכים שהפכו מיתור-לוגיה לאסכטולוגיה, לבין התמורות בתיאור גן עדן ומוטיבים שונים המרכיבים את הסיפור. התמורות מש-קפות שינויים, לפעמים מהפכים, בתמונת העולם של מגורים שונים בחברה היהודית, ואת התמורות באידיאל של החברה הארצית ושל מערכת הערכים והסמלים שלה (לעניין זה ראו גם: מיכה פרי, "מסורת ושינוי: מסירת ידע בקרב יהודי מערב אירופה בימי הביניים", 2010). לפיכך, תולדות סיפור גן עדן הוא מסע מרתק בעולם הסקסטואלי שבו עוברים מוטיבים מתרבות לתרבות ומספרות לספרות ומותאמים לסביבה התרבותית החד-שה. ואולם, מותר לשאול אם היה מרכיב חשוב בתמונת העולם של המאמין, או שנתפשו כשעשוע ספרותי, ואף הפך לקלישאה נפוצה דומה כי מקומם החשוב של סיפורי רי גן עדן בהיסטוריה האנושית נקבע לא על ידי תוצרי הדמיון היצירתי, אלא על ידי השפעתם על ההתנהגות של בני האדם, שכן גן עדן אינו רק מיתוס, או אגדה, המיועדים להביא נחמה, ואינם רק מסע אל סודות הבי-ריאה והנפש, אלא הם גם אמונה בעלת עוצמה מיתית, המעוררת קבוצות ויחידים למעשים, שבניגם הם ראויים לגיהנום.

שלא כמו אסופות המאמרים על נושא כלשהו "כיי-שראל ובעמים", הרואות אור בהוצאת מרכז שור, כאן לפנינו ספר שהוא פרי של קבוצת מחקר רב-תחומית שפעלה במסגרת "סכוליון", מסגרת לימוד הראויה לכל שבה, המכנסת תחת קורת גג אחת חוקרים מת-חומים שונים; מסגרת שהניבה עד עתה שלוש אסופות ראויות לכל שבה. 22 המאמרים לא מביאים, כמובן, את הסיפור המלא, בוודאי שלא את מקומו של גן העדן "בעמים", אך גם לא בתרבות היהודית. ואולם חסרו-נו של פרק מבוא, הסוקר את מיתוס גן עדן בעמים, מתמלא כאן בעיונים מאירי עיניים במגוון גדול של רבדים והיבטים.

מתוך קטלוג התערוכה בסמינר תל-אביב: "עולם היר בבית: שושלת ברניגל"

יאן ברניגל הבן,
 גן עדן עלי אדמות,
 1635-1630